

УДК 821.161.2:82.0-94

**«...СВІТЛИЙ І МИСТЕЦЬКИЙ БІК СВІТУ, ПОМІЧУВАНИЙ
ОКОМ МАЛЯРА»: МЕМУАРИСТИКА ОЛЕКСИ ГРИЩЕНКА****Н. Д. Мочернюк**

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української літератури;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57*

У статті розглянуто мемуари українського художника Олекси Грищенка («Мої роки в Царгороді» (1930), «Україна моїх блакитних днів» (1958), «Мої зустрічі з французькими мистцями» (1962), «Роки бурі і натиску» (1967)). Ретельно проаналізовано перші два твори. Беруться до уваги тематичні, композиційні, наративні та хронологічні особливості книг автора.

Ключові слова: мемуари, опис, хронологія, мистецтво, колористика, Олекса Грищенко.

Відомий український маляр Олекса Грищенко (1883-1977) залишив багату творчу спадщину і як талановитий письменник-мемуарист. Так, він автор цікавих різноформатних мемуарів, які писав упродовж усього життя («Мої роки в Царгороді» (1930), «Україна моїх блакитних днів» (1958), «Мої зустрічі з французькими мистцями» (1962), «Роки бурі і натиску» (1967)). Його мемуари мали схвальну критику за кордоном. Неодноразово писав про Грищенка-письменника і Святослав Гординський, приятель митця і знавець його багатогранної творчості, який виокремлює мемуари «Мої роки в Царгороді» та «Україна моїх блакитних днів» як твори літературного типу. «В наших умовах склалося так, що обидва твори появилися вперед французькою мовою, але наш мистець вважав своїм обов'язком перед майбутнім не жалувати ні часу, ні коштів і опрацювати оба твори і в українській редакції. Він, що фактично жив в Україні тільки в молодих роках, а пізніше перебував у Росії і ось уже більш як 40 років на Заході, зберіг свою українську мову так досконало, що йому міг би позаздрити не один професійний письменник» – зазначає Гординський [1, с. 391]. Олекса Грищенко був почесним членом Об'єднання Українських письменників «Слово». Варто привернути увагу до мемуарів Грищенка, адже митець виявив у них неабиякий письменницький хист. Власне дві книги спогадів, визначені вище як твори літературного типу, і стали предметом нашого зацікавлення у цій статті.

«Мої роки в Царгороді» найповніше розкривають особливості авторського часу, тісно пов'язаного із соціально-історичним часом. Щоденник, як відомо, вирізняється відсутністю темпоральної дистанції між часом писання та подією, про яку оповідає автор. Пунктирно окреслю-

ється й сюжетний час, хоча для щоденників він не властивий. Олекса Грищенко документує своє життя від 10 листопада 1919 року, початку його перипетій, пов'язаних з від'їздом і дорогою, до 1921 року. 3 грудня 1919 він вже в Галаті, історичному районі Стамбула. 30 березня 1921 року датований останній запис у цьому мемуарному творі. Вряди-годи згадано події у світі після Першої світової війни, зокрема в Росії, акцентовано на ролі Туреччини в тогочасній геополітиці. Однак автора хвилює не так сучасність, як минуле, велике історичне минуле Константинополя. Справді, головним “героєм” праці Грищенко є не так він сам, як Царгород. Це своєрідний «мистецький репортаж» (М. Островерха). Автору імпонує те, що *“тут можна дихати живою атмосферою віддалених епох”* [3, с. 128]. Темпоральний модус “минуле” потрібен письменникові, щоб передати велич мистецьких пам'яток Царгорода, занурити в епохи постання цих об'єктів та найскладніших випробувань історією. *“Vita brevis, ars longa”* – такий лейтмотив його мемуарної праці. Історія пробивається крізь пам'ятки давнини, як первісні тексти у палімпсесті. Юстиніан і Теодора, Костянтин Великий, династії Комненів і Палеологів, Мурад II Реформатор, Мохаммед Завойовник, Селім I Грзний, Сулейман Пишний, Роксолана та інші історичні епохи й особи зафіксовані в цьому царгородському літописі Грищенко.

Властиво, митець оперує частіше словом “культура”, ніж “історія”: *“Нашарування людської культури подібне до нашарування землі. Скільки подій, імен, щастя, стихійних лих і загибелів! І які парадокси судьби, що зустріла Константина Великого – основоположника блискучого міста – однаково, як і Мохаммеда Завойовника, який завдав йому смертельного удару”* [3, с. 74-75]. По суті, йдеться про історію, яку у Грищенко заступає культура. Історичне минуле існує для нього передусім у двох вимірах: Візантійська доба й епоха давніх султанів. Автор фіксує, як різні мистецькі пам'ятки зберігають сліди цих історичних зрізів. У книзі Грищенко переплітається культура Сходу й Заходу, мусульманство й християнство. Зрештою, митець вловлює подібність між турками й українцями: *“Так, ви подібні до нас, українців, як і ми, ви перебуваєте між Сходом і Заходом. Ви одідичили на свій спосіб візантійську культуру. Араби і перси для вас це те, що Азія для нас”* [3, с. 151]. Отож царгородський звіт експлікує різні творчі процеси і явища в українському мистецтві у світлі візантійського “вогнища”, що *“має кальорійну силу для нашої культури”* [3, с. 10]. Крім того, варто нагадати, що ще в 1913 році вийшла книжка Олекси Грищенко «О связях русской живописи с Византией и Западом», що засвідчує давній і стійкий інтерес митця до теми візантійської спадщини.

«Мої роки в Царгороді» як щоденник викликають асоціації з «Журналом» Тараса Шевченка. Зрештою, непоодинокі й інші приклади, коли художники бралися за писання щоденника. Так, добре знані «Щоденники» Ежена Делакруа, «Щоденник одного генія» Сальвадора Далі та ін.

Сам Олекса Грищенко згадує в тексті про читання щоденника Марії Башкирцевої, “наївні описи” свят якої збурюють у ньому спогади про Україну. Проекції на Делакруа неодноразово здійснює як сам автор, так і його рецензенти. Якщо порівнювати щоденники Делакруа й Грищенка, то передусім слід відзначити, що французький діаріуш більше пройнятий самозамилуванням автора. Авторське “я” в «Моїх роках...» виказує людину помірковану й скромну. Та споріднює їх пристрасть до мистецтва.

Цей щоденник можна віднести й до жанру подорожніх записок, у яких автор уважно фіксує побачене в чужому краї, щедро супроводжуючи нотатки своїми враженнями від нової місцевості. Специфіка хронологу зумовлює таку жанрову природу твору. “Візуалізація – це одвічна мета подорожніх нотаток, природний відповідник авторської наочності, опосередкований доказ здійснення подорожі, свідчення реалізованої позитивної селекції (адже зображені речі є гідними того, щоб їх побачити), а отже, одночасно й формою утримання контакту з потенційним читачем і нав’язуванням йому визначеного способу розуміння нового” [6, с.161], – слушно зауважує Дорота Корвін-Пйотровська. Тому провідним аспектом стає саме художній простір, у майстерному змалюванні якого Грищенко оприявнює свій основний фах художника. Видається, що Грищенко взявся за перо з тим, щоб зафіксувати усі ці нюанси, які не піддаються безпосередньому нотуванню в живописі, але вкрай важливі для автора у його травелозі.

Отож цей своєрідний еґо-документ Грищенка увібрав у себе елементи різних жанрів non-fiction і засвідчив онтологічну потребу писання митця пензля. Разом з тим автор веде щоденник не для себе, а для читача, причому для читача ерудованого, зацікавленого мистецтвом і культурою. “Я думав над тим, коли писав ці рядки: чи є в нас що-небудь написане про турецьке мистецтво? Таж наші дипломати, місіонери, драгомани й подорожники могли легко зібрати колекцію!” [3, с. 141] – зазначає Олекса Грищенко, а отже, має на меті дати мистецький огляд. Еґо-документ перетворюється в арт-документ.

Домінантою наративу є опис. Автор словесно репродукує все: місцевість, де бував (пейзажі), помешкання (інтер’єри), людей (портрети), а головне – найрізноманітніші артефакти (архітектуру, живопис, каліграфічне мистецтво тощо). Навести приклад пейзажу з Грищенкового твору – непросте завдання для дослідника, оскільки у нього є безліч неймовірної краси описів природи, що повною мірою ілюструють його колористичне мислення. Грищенко – видатний майстер екфразису. Під пером Олекси Грищенка “оживають” культові споруди, картини і вітражі, книжкові мініатюри й мистецькі ужиткові речі. Окремі мистецькі об’єкти стають повноправними персонажами його оповіді. Центральний “персонаж” – це Свята Софія, Велика Церква, “чудо мистецтва”, “найбільший твір, створений людською рукою і звисочений мудрістю” [3, с. 247]. Впродовж усього свого перебування в Царгороді Грищенко багато разів по-

вертається до цього собору. Зрештою, його літературна творчість великою мірою зумовлена потребою теоретизувати малярство. Варто нагадати, що перше видання «Моїх років у Царгороді», яке вийшло у 1930 році французькою мовою, містило сорок кольорових акварелей митця. Тож прикметно, що художник не обмежився фіксацією своїх вражень лише у малярський спосіб, а потребував дати розгорнутий автобіографічний опис цього царгородського періоду життя. Текст включає також діалоги автора з різними людьми, роздуми, записи снів.

Спогади про Україну стали основою другої мемуарної книги автора – «Україна моїх блакитних днів». Грищенко переходить від візантійської екзотики до рідного простору, хоча його хист помічати (й запам'ятовувати) деталі й найдрібніші нюанси природи, побуту, звичаїв українців спричиняє те, що друга мемуарна книжка в рецепції західного читача також може сприйматися як своєрідна екзотика (слід нагадати, що перше видання «Україні моїх блакитних днів» з'явилося французькою мовою в 1957 році). *“Усі ці оповідання ... ніщо інше, як звичайні овочі мого життя та особливих спостережень. Я писав їх без документів. Одна лише збірка українських пісень була мені за євшан-зілля”* [5, с. 9], – зазначає Олекса Грищенко у передмові до своїх спогадів, написаних з великою оповідальною майстерністю й щирою любов'ю до України.

Мемуари структуровано на передмову, дванадцять частин й епілог, у якому Грищенко фіксує, що виїхав назавжди з України 1919 року. Перша дата в цих мемуарах – 1890 рік: на той час головному авторові було сім років. Він описує природу рідного краю (народився Олекса Грищенко у Кролевіці на Сіверщині) за різних пір року, обряди, звичаї, святкування чи не всіх релігійних свят, тож його книга має велике історико-етнографічне значення. Він захоплюється природними багатствами України (*“Незабуття гроза в Україні! “Мільйони падають з неба!”...Словами чумака говорила й раділа всенька Україна. Вона ж бо збирала мільйони тон жита, пшениці, гречки, вівса. Вона годувала Росію, Італію, Голляндію і багато інших країн”* [5, с. 108]) та працьовитістю її селянина, якого порівнює не раз з російським (*“Глибока прірва завжди існувала між уродженими питоменностями селянина українського і московського. Перший дорожить своєю особовістю, своїми уподобаннями, своєю власністю; другий – залюбки розпливається у всесвіті й підпорядковується вимогам громади”* [5, с. 26]). Прикметно, що казки і пісні як вставні жанри органічно приживаються в мемуарній структурі. Грищенко записує приказки діда [5, с. 20], а по всьому тексту трапляються прислів'я і приказки, які мемуарист уміло застосовує до змальованих ситуацій. Варто відзначити, що він часто відступає від модусу опису й сміливо береться за відтворення діалогів, своєрідно драматизуючи оповідь й «оживляючи» свій мемуарний світ.

У передмові до книги невідомого автора «Україна моїх блакитних днів» фігурує у зв'язку зі спогадами Олександра Довженка (мається на увазі «Зачарована Десна». – Н. М.) та Олександра Шульгина, які вийшли приблизно в один час. Якщо мемуари Шульгина цілком уписуються в контекст документалістики, то твір Довженка виходить за межі літератури факту (автобіографічне кінооповідання – так визначає його жанр сам автор). Мемуари Грищенка можна вважати межовим твором: інтенція автора спрямована на створення документу батьківщини, тож рівень селекції матеріалу нижчий, ніж у практиці художньої літератури, однак у стилі викладу відчувається тяжіння власне до образного слова.

Не можна не відзначити українського інтертексту мемуарів, що свідчить про тісний зв'язок Грищенка з рідною культурою і мистецтвом, зокрема й літературою. Автор включає цитати з віршів Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки. Не раз він згадує у мемуарах «Чорну раду» Пантелеймона Куліша, яку добре знає вся його родина. *“Нині я цілком розумію, чому саме «Чорна рада» так припала до вподоби нашій рідні. У романі описувалися історичні події в Україні, що відбувалися в наших сторонах. Ніжин, Батурич, Ічня... Гетьман Сомко був страчений недалеко від Кролевиця, десь у Борзни”* [5, с. 163], – пояснює мемуарист, захоплюючись при цьому автором історичного роману і багатою на таланти Чернігівщиною. Важливе значення для його культурного зростання мало знайомство з Михайлом Коцюбинським: *“Четверги у Коцюбинського, на яких я завжди бував, відіграли велику роль в моєму загальному розвитку. Це був медовий місяць у формуванні українського ренесансу: новість, захоплення, небезпека... Це тут я зустрів найбільших українських людей: Іллю Шрага, Миколу Чернявського, Миколу Вороного – політичних діячів або поетів”* [5, с. 171]. Олекса Грищенко з особливою теплотою згадує і про свою зустріч і спілкування у музеї Тарновського з Борисом Грінченком. Мемуарист припускає, що саме через Грінченка він познайомився у Києві з Іваном Нечуєм-Левицьким. Він відтворює портрет автора «Кайдашевої сім'ї» та висловлені ним міркування. *“В епічній прозі нашого клясика віддзеркалюється та частина душі українця, в якій ми подивляємо оптимізм, рівновагу, гумор. Жадної темної думки, ні одного страшного руху. Яка протилежність Шевченківській музи, де все є смуток, боротьба і дія, трагедія, напруження”* [5, с. 195], – підсумовує маляр-мемуарист. Знав він і Миколу Зерова, який, як довідуємося зі спогадів, залицявся до сестри Грищенка Варвари і приносив їй українські п'єси [5, с. 245]. Таким чином, уведення спогадів про українських письменників у мемуарну канву розширює авторський хронотоп, презентуючи фрагменти культурного життя зламу ХІХ-ХХ століть.

Варто згадати, що простір України не обмежується у творі лише Чернігівщиною і Києвом. Митець із захопленням згадує свої подорожі півднем України, зокрема й Кримом (розділ ХІІ навіть має назву «Чари

Криму»). *“Душа мистця всюди шукає завжди нового. На півдні я знайшов другу батьківщину – батьківщину кольорів. Над оксамитною поверхнею чорно-синього моря, розгортаючись піднімається фреска жовтогарячих мисів, яро-зелених долин і виноградників, а ген аж на обрії, високо під небом тяжить сірий пейзаж яїл – безплідних біблійних пагорбів”* [5, с. 221], – нотує Олекса Грищенко, визнаний як маляр-колорист. Як бачимо, колористична вправність характеризує і його non-fiction. Значимо, що літературна колористика виразна в просторовій поезиці «України моїх блакитних днів» і надзвичайно яскрава в «Моїх роках в Царгороді». Невипадкове означення кольору і в самій назві другої книги (*“Блакить – це символ України. Несяжна небесна блакить над безкраїми степами; безмежна і лунка блакить небес над сніговими просторами; завжди – блакить! Крізь цю блакить я завжди бачу й відчуваю мою батьківщину”* [5, с. 11]). Колір – в основі різних тропів, багатство яких додає художнього шарму мемуарам Грищенка.

У мемуарах автор згадує і про свою пристрасть до малювання, яка опанувала його ще з дитинства. Тому у творі є згадки про своїх перших учителів і порадників, відвідані музеї, уподобання у мистецтві. До прикладу, він свідчить, що розчарований “штучною патетикою” і “фальшиво-солодкуватими нюансами красок” мариністики Айвазовського, побаченої у його музеї-робітні в Теодосії (хоча в ранній юності захоплювався його романтичними морськими картинами). Першим справжнім малярем на своєму шляху Грищенко вважає Сергія Святославського, з яким зближується у Києві. В окремий маленький розділ виділяє автор своє знайомство з художницею Сонею Левицькою, яка стане героїнею і наступної книги Грищенка. З цих згадок твориться своєрідний портрет митця замолоду – образ Олекси Грищенка на українському тлі.

Третя мемуарна книга «Мої зустрічі з французькими митцями» складається із серії портретів художників (спогади-силуетки, як вказує сам автор). Він знайомить читачів з людьми мистецького середовища. Це не лише малярі, а й критики, маршани й колекціонери, яких він знав сам. У листі до Святослава Гординського, який власне й становить передмову до спогадів, Олекса Грищенко зазначає, що присвячує книжку молодим українським митцям, вбачаючи їй мету в тому, щоб “показати, як можна виповнити ціле своє життя мистецтвом і працею для нього” [2, с. 7]. Митець запевняє, що визнання й успіх прийдуть тоді обов’язково. Грищенко дає описи не лише самих людей мистецтва, а місця, де побував, помешкання, картини, манеру малювати (техніку) тощо. Мемуари засвідчують його величезний письменницький потенціал, що міг би розкритися і в художній прозі.

«Роки бурі натиску», остання книга спогадів Олекси Грищенка, охоплює період його життя між 1908 до 1918 року. Отож за висвітленою хронологією ця книга мала б йти після «України моїх блакитних днів» і передувати «Моїм рокам в Царгороді». Ці спогади надають нові цікаві

матеріали до біографії художника, а також розкривають історичний контекст. “На сторінках цієї книги мистець подає розлогу фактологічну “картину” раннього періоду свого творчого життя, демаскує чимало стереотипів щодо цього часу, які випрацьовані московською історіографією, а також подає унікальні суб’єктивні характеристики на знаних учасників мистецького процесу того часу”, – зазначає в анотації до перевидання цих спогадів мистецтвознавець Роман Яців [4, с. 669]. У порівнянні з іншими творами ці мемуари найповніше розкривають історичне тло, на якому змальоване мистецьке середовище.

Таким чином, мемуаристика Олекси Грищенка становить цінне джерело для вивчення як біографії митця, так і історії мистецтва, яке у всіх спогадах є магістральною темою. Цими творами визнаний український художник упевнено заявив про себе як про талановитого майстра слова.

Література

1. Гординський С. Про Грищенків Царгород / С. Гординський // Святослав Гординський про мистецтво. Збірник статей. – Львів: Априорі, 2015. – С.390–392.
2. Грищенко О. Мої зустрічі з французькими мистцями / Олекса Грищенко. – Нью-Йорк, Фундація Олекси Грищенка, 1962. – 110 с.
3. Грищенко О. Мої роки в Царгороді / Олекса Грищенко. – Мюнхен-Париж: Дніпрова хвиля, 1961. – 260 с.
4. Грищенко О. Роки бурі і натиску. Спогади мистця. 1908-1918 / Олекса Грищенко // Ідеї, смисли, інтерпретації образотворчого мистецтва: Українська теоретична думка ХХ століття: Антологія / Упор. Р. М. Яцків. – Част. 2. – Львів: Львівська національна академія мистецтв; Інститут народознавства НАН України, 2012. – С. 667-715.
5. Грищенко О. Україна моїх блакитних днів / Олекса Грищенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 255 с.
6. Корвін-Пйотровська Д. Проблеми поезики прозового опису / Дорота Корвін-Пйотровська. – Львів: Літопис, 2009. – 208 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 08.11.2016 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Хоробом С.І.*

«...INSPIRING AND ARTISTIC ASPECT OF THE WORLD AS OBSERVED BY AN ARTIST’S EYE»: THE MEMOIRS BY OLEKSA HRYSHCHENKO

N. D. Mocherniuk

*Vasyl Stefanyk Precarpathians National University;
Department of Ukrainian literature;
76018, Ivano-Frankivsk, Shevchenko Str., 57*

The memoirs of the Ukrainian artist Oleksa Hryshchenko have been examined in the paper («My years in Constantinople» (1930), «Ukraine of my blue day» (1958), «My encounters and conversations with French artists» (1962), «Year of storm and stress» (1967)). The first two works have been examined carefully. The attention is paid to the thematic, compositional, narrative and chronotopic aspects of the author's books.

Key words: *memoirs, description, chronotope, art, colors, Oleksa Hryshchenko.*